

ОТРАЖЕНИЕТО НА ЛИОНСКАТА УНИЯ ОТ 1274 г. В НЯКОИ СТАРОБЪЛГАРСКИ КНИЖОВНИ ПАМЕТНИЦИ

Момчил Младенов

Идейните позиции на Православието са засвидетелствувани в редица старобългарските книжовни произведения, но ние ще ограничим вниманието си върху три от тях: „Сказание за Сивила”, „Разумник-укъз” и „Солунската легенда”. Както е известно, те са едни от класическите творби на историко-апокалиптична книжнина в старобългарската литература. Може да се смята за установен факт, че въпросните текстове възхождат към един общ източник. Вероятно става въпрос за гръцка версия на „Откровението” на Методий Патарски. И трите произведения обаче са редактирани и преработени от старобългарски книжовници с оглед патриотичните тенденции в тях и конкретиката на историческия момент. Според повечето изследователи, съставянето на текстовете се датира от втората половина на XII в., а българските редакции се отнасят към първата половина на XIII век. Това е епоха, в която българите демонстрират нараснало самочувствие след възстановяването на своите държавни и църковни институции¹. Като отчитаме тежестта на това мнение, ние сме по-склонни да видим възникването на въпросните редакции през втората половина на XIII век и да разпознаем в тях една своеобразна „българска реакция” на Лионската уния от 1274 г.

Първата от споменатите творби е свързана с името на Сивила (виз. Сивила) и древната традиция за съставяне на пророчества и предсказания – т.нар. „сибилини”. Сибилите в древногръцката митология са пророчици, които в екстаз предричат бъдещето. Според преданието първата от тях (от която са получили името и останалите) е троянка, дъщеря на Дардан и Несо. През Елинистическата и Римската епоха възникват вярванията за две, четири и повече Сибили. Те се наричани по имената на тяхното местопребиваване. В текстовете се споменават персийска, халдейска, египетска, а в Италия – куманска и

тибуртинска сибили. Смята се, че Сибила може да предсказва за хилядолетия напред и нейните предсказания са обикновено в стихотворна форма. Впоследствие предсказанията на куманската Сибила са записани на палмови листа и съставят девет книги. По-късно към тях са добавени и книгите на тибуртинската Сибила. Така окончателно се формират Сибилините книги, които се съхраняват от специална жреческа колегия в храма на Юпитер Капитолийски. Съдържанието им представлява амалгама от гръко-римски, етруски и др. вярвания и се ползва до V в.²

Старобългарското „Словото за Сивила” е известно в дванадесет преписа, най-ранен от които е Сб. № 29, ман. “Савина”, около 1380 г. рашки правопис със сръбски езикови особености. По признанието на водещи специалисти, произведението е един от най-характерните паметници на българската книжнина от XIII в. В него се съчетават апокрифни и митологични елементи, с което е особено привлекателно за средите на низшето духовенство. Текстологичният анализ доказва, че творбата се разпространява в две редакции – пълна и кратка. Важно е да се подчертае, че между тях съществуват разлики, които се дължат на обмислена и целенасочена преработка на съдържанието. В него могат да се обособят три композиционни части: експозиционна част за произхода на Сивила и пророческата ѝ дарба; разговор между стоте съдии и Сивила, в който тя трябва да разтълкува пророческия сън за деветте слънца; самото тълкуване на Сивила, която свързва всяко от слънцата със съдбата на отделен народ. Тези ключови места се запазват и в двете групи преписи, но се различават в последователността и представянето на съдържащите се в тях подробности. По съдържание текстът на пълната редакция се доближава най-много до гръцкия текст на т. нар. Тибуртинска Сибила, възникнал през 502–506 г. в Хелиополис-Баалбек (Финикия, Ливан). По-принцип в преписите от втората редакция се спестяват подробностите. С оглед на интересуващите ни проблеми за нас най-важните различия са в последователността в изброяването на народите, свързани с деветте слънца.

Първа редакция

1. българи
2. ивери

Втора редакция

1. българи
2. гърци

3. гърци
4. евреи
5. фръзи
6. сирианци
7. аркадци
8. сарацини
9. татари

3. фръзи
4. аркади
5. сарацини
6. сириани
7. евреи
8. ивери
9. татари

Съпоставката на текста с гръцкия извор доказва първичността на първата група преписи спрямо втората. Освен това анализът позволява да се открият оригиналните части в творбата, възникнали в българска среда. На първо място, това е уводният текст за произхода на Сивила и пророческата ѝ дарба. Най-съществените промени са направени в частта за тълкуването на съня с деветте слънца. Деветте поколения от гръцкия текст са преосмислени от старобългарския книжовник в девет народа. Първите три – българи, ивери и гърци – предават митологичната характеристика на трите поколения преди идването на Христос³.

Информацията за българите във „Сказание за Сивила” е следната: “Сивила им отговори: “Деветте слънца са девет рода”. Първият род са славяните, тоест българите: добри, гостолюбиви и смирени, истинни и незлобливи, обичащи чужденците и християнството. Те ще предадат правата вяра Богу, превъзхождайки целия свят”⁴. Малко различен е преводът на Д. Петканова: “Те ще предадат на Бога правата вяра, повече от всекиго на света”⁵.

Ние ще се върнем отново към това изречение, но преди това ще се опитаме да уточним (доколкото е възможно) по-точно времето на съставяне на изследваната редакция. В това отношение с ключов характер е фактът, че на девето място сред изброените народи са споменати татарите. Тяхната характеристика е следната: „В тези времена ще се преобърнат годините, дните и часовете. Ще се надигнат войни от изток и ще се разтърсят от тях областите и градовете, и кървав плач ще се издигне от тях. И където започнат да воюват, кръв като вода ще потече. И ще погълнат цялата земя. И ще загинат от човек с архангелското име Михаил”⁶. Споменаването под девети род на татарите, категорично поставя паметника през XIII в., на което обръща

внимание още М. Дринов⁷. Някои автори се опитват по-прецизно да определят времето, посочвайки периода от 50-те до 70-те години на същото столетие, като приемат, че това съвпада с времето на най-силно влияние на татарите в политическите събития на Балканите⁸.

Отношенията на Българското царство с монголо-татарите е изключително обемна тема за да се впускаме в подробности тук, но ще отбележим изводите на Пл. Павлов и други изследователи, занимавали се с проблема за еволюцията на тези отношения, които ще ни бъдат от полза за достигането на по-аргументирани изводи. Правдоподобно е заключението на споменатия изследовател, че през 40-те – 70-те години на XIII в. зависимостта на България от монголотатарите е по-скоро номинална и се изразявала в плащането на годишен данък. От разорението през зимата на 1241/2 г., на което е подложена Северна България, до съвместната военна акция на цар Константин Тих-Асен и татарите през 1265 г. не са известни мащабни техни походи по българските земи. Още повече, че в последния случай идват като съюзници на търновския цар. Обстановката се променя значително през 70-те години на тринадесетото столетие с установяването на татарския темник Ногай по Долния Дунав, който се превръща в разпоредител с политическите съдбини на Балканите до края на века⁹.

При това положение по-логично ни се струва, че вмъкването на татарите в “Сказанието” е станало по-късно от приеманата в историографията времева рамка в средата на XIII в. Разбира се, тук би могло да се разсъждава върху първоначалния шок, който са представлявали татарите при появата си в Източна и Централна Европа и впечатлението което са произвели върху съвременниците. Освен страшните жестокости и кръвопролития, оставени след тях, както е известно те шокират дори със своя външен вид, което допълнително спомага да бъдат приемани като предвестници на Ада. Това наистина би могло да инспирира включването им в “Сказанието” още в средата на века. Наред с това трябва да имаме предвид, че първоначални деструктивен контакт на азиатските пришълци с балканските жители за който стана дума, е краткотраен и временен. Системни сблъсъци и противоречия започват от 70-те години на XIII в., за да достигнат своя апогей в самия край на столетието и зората на XIV в. Така, че по наше виждане не бива да се изключва възможността текста за татарите да е прибавен именно по това време – втората половина или края на XIII в.

Останалият текст за татарите носи трудна за дешифриране информация, що се отнася до конкретни събития. Една от характерните особености на този род съчинения е, че се “проорокува” за вече станали събития. В случая имаме отзвук от мащабни опустошителни набези, но не можем да се ангажираме с точност за тяхното време. Например дали се касае за събитията от 1241/2 г., или по-късно? Също така не е ясно дали споменатата личност с името на архангел Михаил е само символично име (на библейска основа), с което се свързват надежди за отблъскване на азиатските завоеватели, или отзвук от популярната византийска легенда за последния цар Михаил. Възможно е в духа на този вид “проорокуване” победите над татарите вече да са факт. Но и в този вариант остава неясно кои събития се визират. В изследванията е изказано предположението, че под загадъчната персона с името Михаил трябва да търсим конкретна историческа личност в лицето на българския цар Михаил II Асен (1246–1256) или византийския император Михаил VIII Палеолог (1259–1282)¹⁰. Ще напомним, че в този жанр често се споменават конкретни исторически лица за което е достатъчно да посочим само т.нар. „Български апокрифен летопис” от XI в. При това положение ни се струва по-приемливо визираната особа да е василевсът. Би било твърде прибързано да си представим, че текстът е редактиран веднага след възцаряването на Михаил II Асен и с него да са свързвани някакви особени надежди за елиминиране на татарската опасност. Освен това управлението на този владетел¹¹ е сравнително добре познато и в него освен известието за данъчна зависимост от татарите няма данни за победи над тях за които евентуално да повествува “Сказанието”. От друга страна, някакви надежди за спасение от татарите е напълно възможно да са били свързвани с името на Михаил VIII Палеолог. Нека не забравяме, че с неговото име се свързва прогонването на латинците от Константинопол, с което е направил силно впечатление на съвременниците. Струва ни се, че съюзните отношения между василевса и Ногай (след 1272 г.)¹² не са в противоречие с подобно тълкувание. Въз основа на тези бележки бихме обобщили, че по всяка вероятност добавянето на татарите в „Сказание за Сивила” е извършено през 70-те или 80-те години на XIII в.

Нека сега се върнем към сведенията за българите в творбата. В началото ние изказахме виждането, че в този си вид част от произведението е израз на българската реакция на Лионската уния от 1274 г.

Освен по-горните бележки относно хронологията на изследваната редакция, ни се струва, че самият текст носи достатъчна доза категоричност. Анонимният съставител заявава: „Те [българите] **ще предадат правата вяра Богу**, превъзхождайки целия свят”¹³. От особена важност е обстоятелството, че този текст няма паралел с гръцкия извор и много пъти е съпоставян със „Солунската легенда”, за която ще стане дума по-долу. Тук е мястото да направим съпоставка с писаното за гърците в Сказанието: „Третият род са елините, тоест гърците: разместваци царете, смесващи се с всички народи, самохвалци, лъжесвидетели, горделиви, златолюбиви, съдещи с подкуп, те **трикратно ще разколебаят вярата си** и ще предадат царството Богу, обичайки църквата”¹⁴. Налице е една ясно изразена опозиция български – гърци (по верски признак). Следи от нейната изява през XIII век могат да се търсят само след Втория Лионски събор от 1274 г. и сключената на него Уния между Римската църква и Константинополската патриаршия.

До този момент в религиозно отношение между български и ромейски цари атмосфера на единство, базирана се на общата православна вяра. Във времето до 1274 г. не можем да посочим събитие, което да се окачестви като „разколебаване” на вярата от страна на гърците. До Събора в Лион всички преговори за сключване на Уния носят епизодичен характер и не излизат извън рамките на дипломатическия тон. Едва събитията в южнофренския град поставят на изпитание вековния авторитет на Цариградската патриаршия като пазител на чистото Православие.

Споменаването, че разколебаването на гърците ще бъде „трикратно”, би трябвало да се разглежда изцяло в контекста на средновековната цифрова символика, при която на числото три се отделя особено внимание¹⁵. Останалата част от това идейно внушение, а именно, че гърците ще „предадат царството Богу, обичайки църквата”, вероятно изразява надеждата, че след отстраняването на основния инициатор на Унията в лицето на император Михаил VIII Палеолог, ромейците ще се върнат към Православието. Нещо, което на практика става при неговия наследник Андроник II Палеолог. Ако ходът на тези мисли е верен, ние отново имаме ”пророчество” за станали събития и следователно можем да отнесем текста към самия край на XIII век.

Необходимо е да напомним, че Лионският събор е събитие, което е посрещнато с отрицателна реакция в Православния свят. Незави-

симо, че непосредствено по време и след него, Българската църква е склонна да застане на проуниатски позиции, то скоро след това става ясно, че Търново ще се бори да обедини всички сили, оставащи верни на Православието¹⁶. Знаков характер в тази насока има известната приписка от 1276/7 г., в която търновският патриарх Игнатий е наречен „стълб на православието“¹⁷. Налице е ясното внушение, че именно търновският архиерей е бранител на истинската вяра. По този начин той е косвено противопоставен на цариградския, който е отстъпил от нея, приемайки Унията от Лион. Емблематичен характер за позицията на българските светски и църковни власти в тази насока има и дипломатическата активност на царица Мария за привличане на антиуниатските сили. Както е известно, тази търновска царица търси контакти с Йерусалимския патриарх и Мамлюкски Египет за реализирането на широки замисли с антивизантийска (респективно, антиуниатска) насоченост¹⁸. Именно след 1274 г. в изворите все по-често срещаме темата за издигането на Търново, като равностоен на Константинопол град, който е призван да се трансформира в „Трети Рим“¹⁹. Не на последно място трябва да се отчете, че най-привързани към Православието остават средите на монасите и низшето духовенство, които съставляват основната читателска (и съставителска) аудитория на третираните произведения.

Само в подобна верска и духовна атмосфера може да има сила и актуалност внушението, че именно българите „ще предадат правата вяра Богу“.

С оглед на изказаните виждания особен интерес представлява и споменаването на иверите, които са поставени на второ място в първата редакция на „Сказанието за Сивила“. За сигурно може да се смята, че под ивери в случая трябва да се разбират грузинците, въпреки другите значения на термина в средновековните паметници. Вероятно това е заемка от друг книжовен паметник и в този смисъл е изказано предположението в полза на „Повест за иверите, как дойдоха към благоразумие“, който е включен под дата 27 октомври в най-ранните славянски пролози. В него се говори за иверите напълно в духа на „Сказанието за Сивила“. Интересът към грузинците (иверите) на старобългарския книжовник може да се дължи на книжовната и културна дейност на Атонския манастир „Ивирон“. Допълнителен фактор за по-интензивни българо-грузински контакти е създаването на грузин-

ския Петриционски (Бачковски) манастир през 1083 г.²⁰ В случая смятаме, че точно определеното присъствие на иверите може да се интерпретира не само като следване на древната традиция на Православните църкви, но и като отдаване на своеобразна почит. За анонимния съставител грузинците съхраняват чистота на вярата си, за разлика от ромеите, които след 1274 г. приемат върховенството на папата.

Информацията за останалите народи споменати в „Сказание за Сивила“: евреи, франки, сирийци, аркадци и сарацини, е натоварена с многопластова система от кодове и топоси, поради, което остава трудна за дешифриране²¹. Фактът, че авторът не отделя голямо внимание на тяхната конфесионална принадлежност и по-специално отношението им към Православието, ги изключва от бележките ни по третирания проблем.

Следващата творба, на която бихме желали да отделим внимание, носи условното название „Разумник-указ“. Става въпрос за едно от най-разпространените произведения на старобългарската еротапокритическа (въпросоответна) литература. Вниманието на изследователите към нея е провокирано от обстоятелството, че тя възниква не само като компилация от гръцки извори, но съдържа и оригинални, добавени от анонимен български автор части. Сред тях са: изброяването на трите православни царства; степенуването на правоверните книги; дванадесетте царски престола на земята в съответствие с дванадесетте апостоли; зооморфната характеристика на народите и др. Важно е да подчертаем, че досега произведението е познато по двадесет и седем преписа, датиращи от края на XIV до средата на XVIII век, които се подразделят на две редакции. Основание за това групиране дават наблюденията върху целенасочените промени в част от тях, „които говорят за прередактиране на текста с оглед на нов момент от историческата действителност в България, намерил отражение в творбата“²².

От цялото съдържанието за нас представлява интерес изброяването на трите царства в сферата на Православието, които отговарят на Св. Троица. В първата редакция това са гръцкото, българското и иверското (грузинското). Съответния текст гласи: „В гръцкото царство е Отецът, в иверското е Синът, в българското царство Светият дух. Гърците ще предадат Богу царството, а българите християнството, а пък иверите тъй също и те ще предадат християнството“²³. В случая

анонимният съставител се води по традицията, установена с Вселенските събори за най-чистите в православно отношение църкви, сред които е поставена и българската, а в следствие на това и Българското царство. Във втората редакция иверското царство е заменено с алеманско (германско). Безспорно представената в първата редакция йерархия е първична по отношение на втората в която присъства германската държава. Понататък в текста алеманите (германците) са поставени в кръга на полуверните народи и следователно включването им в кръга на православните царства има конкретен политически мотив. Изказано е виждането, че става въпрос за времето след 20-те години на XIII в., когато немският император Фридрих II Хохенщауфен се разглежда като потенциален съюзник на България и Никея срещу Цариградската Латинска империя²⁴. Успоредно с това трябва да държим сметка, че през периода на латинско господство в Цариград (1204–1261 г.) в терминологичния набор на българите за обозначаване жителите на Западна Европа доминира названието франки. Същевременно авторът на „Разумник – указ“ прави разграничение между франки (французи) и алемани (германци). По наше мнение това не изключва възможността редакцията на текста да датира от време, когато франкското господство на Босфора е минало, т. е. след 1261 г.

Връщайки се към първата редакция, сме длъжни да напомним за установената връзката между „Сказание за Сивила“ и „Разумник указ“, при която първата творба има определено въздействие върху втората. Този процес касае двете редакции на произведенията²⁵. При това положение твърдението на автора, че българите и грузинците ще предадат Богу християнството, което не е съотнесено към гърците (в есхатологичен план те ще предадат царството Богу) може отново да се разглежда като отзвук от Лионската уния. По-нататък в текста се изброяват правоверните народи и книги: гръцка, българска и иверска, полуверните: франкска, алеманска, унгарска, чешка, арменска, и неверните: еврейска, сарацинска, турска и литовска. Посочват се и правоверните народи: сириани, ивери, гърци, българи и руси (в един препис към тях са добавени и власите). Сред полуверните народи са поставени франки и латини, унгарци, арменци, аркади, чехи, поляци, немци, хървати, арбанаси, сакулати и хизийци²⁶.

Отчитайки факта, че подобно разграничение има място в кой да е период след Схизмата от 1054 г. ние смятаме, че то може да се

отнесе най-вероятно към времето след Лионската уния. По-горе накратко беше споменато за нейния отзвук в българските земи и православния свят. Отзвук, който инспирира подобно диференциране на народите, което не се наблюдава с такава сила преди това.

Последната творба, на която отделяме внимание, е т. нар. „Солунска легенда”. Текстът е познат в общо пет преписа (за най-ранен се приема Търновският (Кривоаланешки), (?) вероятно от края на XIV век. Преписите се групират в две части. Различията между тях нямат редакционен, а единствено стилистичен характер, но това е показателно за тълкуването. Тези стилистични нюанси говорят за по-късни напластявания и промени, които се различават от първичните четения. Творбата съдържа множество заемки от Светото писание. Налице е обичайната за този кръг произведения форма, при която се оповестява Божията промисъл. При това посредник се явява пророкът (апостолът), който е определен да разкрие събития или да извърши дела сред българите и в българските земи като част от световната история в нейните библейски измерения²⁷. В случая става въпрос за Константин-Кирил Философ, чието дело авторът свързва изцяло с българите. Идеята, че именно за тях славянския просветител създава азбуката е ярък пример на своеобразен процес на българизиране делото на Солунските братя²⁸.

Ще концентрираме вниманието си само върху финалната част на произведението, в която се заявява, че „Те [българите], каза Господ, ще предадат на Бога православната вяра и християнството”²⁹. Налице е внушение, сходно с идейните постулати на „Слово за Сивила” и „Разумник – указ”. Както при тези творби, така и тук се подчертава връзката на българите с чистотата на Православието.

Казаното дотук ни дава основание да търсим допълнителни елементи на единство между „Сказание за Сивила”, „Разумник указ” и „Солунската легенда”. Освен установената извороведческа основа текстологична близост и характерните за жанра постулати, ние сме склонни да видим в тях и своеобразен отзвук на Лионската уния от 1274 г. Отзвук, свързан със стремежите на Българското царство и Църква да заемат първостепенно място в Православния свят към края на XIII век.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Гюзелев, В.** Възобновяването на Българското царство в среднобългарската книжовна традиция. – В: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 48–49; **Милтенова, А.** Неофициалната книжнина през XIII век в контекста на идейните и литературните тенденции на епохата. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. С., 1985, с. 106; **Miltanova, A.** Problems of the old Bulgarian translation of the *Skazanie za Sibyla*. – Etudes balkaniques, 1992, № 3-4 р. 74; **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, 317 и цит. там литература.

² Свила. – Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. Москва, 1992, с. 430–431 (М. Н. Ботвинник).

³ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната книжнина..., 251–276.

⁴ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната книжнина..., 264, новобългарски превод на 272.

⁵ Стара българска литература. 1. Апокрифи. Съст. и ред. **Д. Петканова.** С., 1982, с. 104.

⁶ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 273.

⁷ **Дринов, М.** Новый церковно-славянский памятник с упомением о славянских первоучителях. В: Избрани съчинения. Т. 2. С., 1971, с. 217. Безрезервно се приема от **Ем. Георгиев**, Литературата на Втората българска държава. I част. Литературата на XIII в. С., 1977, с. 282.

⁸ Стара българска литература. Апокрифи. Т. 1. Съст. и ред. **Д. Петканова.** С., 1982, 364–366; **Милтенова, А.** Неофициалната книжнина през XIII век..., 106; **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната книжнина...с. 276, бел. 35.

⁹ **Павлов, Пл.** България, “Златната орда” и куманите. – Векове, 1989, № 2, 30–31; **Гюзелев, В.** Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV в.). С., 1995, 16–17. Приема, че до 1270 г. периодически татарски набези имало в Добруджа и Бесарабия, а след тази година те стават много по-интензивни. За татарска хегемония в 80-те – 90-те години на XIII в. се говори и в История на България. Т. 3. С., 1982, 294–299. (автори В. Гюзелев, Л. Йончев).

¹⁰ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната книжнина...с. 276, бел. 37. текст на с. 275.

¹¹ За него вж.: **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневици. Генеалогия и просопография. С., 1985, I, № 19, 106–110.

- ¹² **Острогорский, Г.** История на Византийската държава. С., 1998, 573–590.
272. ¹³ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 272.
- ¹⁴ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 272.
- ¹⁵ **Петканова, Д.** Средновековна числова символика. С., 2000.
- ¹⁶ **Петков, К.** Средновековна България и Лионската уния: един малко известен епизод от политическите биографии на патриарх Йоаким III и папа Николай IV. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Проф. Иван Гълъбов”. Велико Търново, 1995, 361–363; **Билиарски, Ив., Ил. Илиев.** Папа Николай IV и българите. – Исторически преглед, 1997, № 5–6, с. 172; **Билиарски, Ив.** Животът и страданието на един български предстоятел от втората половина на XIII век. – В: Търновска книжовна школа. Т. 7. Велико Търново, 2002, с. 428.
- ¹⁷ Българската литература и книжнина през XIII век. Под ред. **Ив. Божилков** и **Ст. Кожухаров**. С., 1987, 197.
- ¹⁸ **Павлов, Пл.** България, Византия и Мамлюкски Египет през 60-те и 70-те години на XIII век”. – Исторически преглед, 1989, № 3, 15–24.
- ¹⁹ **Тъпкова-Заимова, В.** Търново между Ерусалим, Рим и Цариград (Идеята за престолен град). – В: Търновска книжовна школа. Т. 3. С., 1985, с. 257–258.
- ²⁰ **Сирадзе, Р.** О старобългарско-грузинских литературных связей. – Palaeobulgarica, 1977, № 2, 63–73; **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 258.
- ²¹ Срв. коментара в **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 274–275.
- ²² **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 278.
- ²³ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 305.
- ²⁴ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 281.
- ²⁵ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 282.
- ²⁶ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 305–306.
- ²⁷ **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната..., 312.
- ²⁸ **Чешмеджиев, Д.** Кирил и Методий – покръстителите на българите? – Исторически преглед, 1992, № 4, с. 90.
- ²⁹ Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. Съст. и ред. **Д. Петканова**. С., 1982, с. 300.